

Pravni vidici vjerske slobode u totalitarnim režimima 1945–1989.

Marc GJIDARA

Sažetak

U komunističkim totalitarnim režimima vjerska sloboda ovisi o ideološkim stajalištima, jer ona naručuju »pravne« tekstove kojima se te države opskrbljuju: postulat »znanstvenog« karaktera marksizma i ateizma; prijelaz od filozofskog ateizma u militantnu ateizaciju; nova pravdanja političke kontrole česte su pojave preplitanja različitosti vjere i narodnosti.

Osim tih »pravnih« tekstova treba istraživati kakva je bila svagdašnja praksa vjerske slobode. Promjenljivi pravni modaliteti za »modus vivendi« često su po administrativnoj samovlji postajali »modus moriendi« vjerske slobode.

Što se tiče perspektive post-totalitarizma, unatoč nastalih promjena, čini se da još ne postoji jasan i sveobuhvatan odgovor na pitanje, koje će odgovarajuće mjesto zauzimati vjera u postkomunizmu i u dezorijentiranim društvima.

Uvod

Država i njezine slobode ideje su koje onoliko vrijede koliko vrijede umovi u kojima su se one rodile. To, dakako, vrijedi i za vjersku slobodu, majku svih sloboda. U totalitarnom režimu obilježenom ateizmom, stav je vlasti napredovao; nakon nasilja došla je obična prijetnja, zatim se pribjegli oportunističkoj metodi, nudenju suradnje.

No ono po čemu se uvijek razlikuje totalitarna vlast od obične diktature jest što ona prva predstavlja političku moć koja obuhvaća cijelog čovjeka i čitavo društvo u svim njihovim dimenzijama. Bilo je neizbježno da se od prvih godina svoga pontifikata Ivan Pavao II., papa rodnom iz dijela Europe podvrgnutog totalitarnom režimu, trudio da izbavi neke zemlje i njihove vjernike iz izolacije i nametnute šutnje — i to ne jedino zbog totalitarnih vlasti.

U totalitarnom režimu je vjerska sloboda, kao i sve slobode, ovisna o ideološkim čimbenicima koji sami naručuju »pravne« tekstove kojima se te države opremaju. Stoga, osim tekstova, valja istražiti kakva je bila svagdašnja praksa vjerske slobode.¹

1 Temeljiti pristup i potpuniji pregled dokumentarnih izvora, osobito što se odnosi na Jugoslaviju, nalazi se u našoj studiji »Le statut des religions dans les Etat socialistes d'Europe Centrale 1945–1989« izašoj u zajedničkoj knjizi: *La liberté religieuse dans le*

1. Sveukupni jedinstveni pristup pojavi religije u komunističkom totalitarizmu

Nemamo namjeru ponovno otvarati filozofske spise marksističkog ateizma, već je jedino riječ o tome da se prisjetimo jednog vidika ideološkog temelja, odnosno »metajuridičkog« konteksta pravnih akata koji se mogu općenito primjenjivati na vjeru.

U ime marksističkog učenja čovjek je pozvan da samoga sebe daruje čovječanstvu, koje mu je nadređeno, a ne nekome drugome (pogotovu ne Bogu). Čovjek je samo društveno biće i ništa drugo (njegova se duhovna dimenzija tako prešućuje). To će biće samo utoliko biti slobodno, koliko se uklopi u sveopća događanja, podređujući se historijskom materijalizmu o kojemu sve ovisi (nacija, obitelj, vjera i pravo). Čovjek je otuđeno biće u onoj mjeri koliko je podređen lažnim vrijednostima. Vjera bi bila jedna od tih lažnih vrijednosti, jedna od najštetnijih, koje se čovjeku nude kao nadomjestak njegovim frustracijama.

1.1. Početno tumačenje osnovnog nazadovanja vjerske slobode

a) Postulat »znanstvenog« karaktera marksizma i popratnog ateizma

Totalitarni sustav pretpostavlja da je vjera u vjernika znanstveno nadmašena. Pravno-politički je sloboda vjeroispovijesti obilježena je, prema tome, tom znanstvenom pretenzijom totalitarizma. Znanstvena racionalnost, apsolutna i sveopća vrijednost komunističke ideologije, namećući se svima, dopustit će tome totalitarizmu da bude nasilan i prisilan. Proces oslobodenja, uključuje odbacivanje lažnih sloboda kako bi se proglasile i provele one prave.

Takvo je poimanje slobode samo logična posljedica početne tvrdnje o znanstvenom karakteru marksističkih temelja totalitarne ideologije.

Stoga je prosve prirodno da vjere moraju priznati da ih »po svojoj socijalnoj i humanističkoj biti marksizam nadilazi«. ² U tom će smislu »čovjek, postupno se oslobađajući, u sebi potiskivati traženje boga«. ³ To su dvije tipične formule na snazi u komunizmu, preuzete od jugoslavenskoga totalitarnog modela za koji mnogi, osobito na Zapadu, smatraju da je najmanje dogmatičan, najprihvatljiviji, navodno s ljudskim likom. Vidi se do koje je mjere ateizam nuždan konstitutivni element, na neki način »tvrda je-

mond — Analyse doctrinale et politique, Actes du Colloque international des 21–22 avril 1989 à Aix-en-Provence, Editions Universitaires, Paris, 1991., str. 171–223.

2 A. Fira, »Les relations entre l'Etat et l'Eglise en RSFY«, u: *Questions actuelles du socialisme*, 9/1982, str. 45.

3 T. Kurtović, »Le politique de la Ligue des communistes de Yougoslavie et les communautés«, u: *Questions actuelles du socialisme*, 7–8/1977, str. 37.

zgra«, sistema na vlasti u realnome socijalizmu, čak i u onom njegovu obliku koji se smatra neuobičajenim.

Prema tome, svi odnosi između države–partije, ili društva–partije s jedne strane, i vjerâ s druge strane, prikazuju se kao borba, te ih vlast shvaća u terminima sučeljavanja. Partiji, oboružanoj svojom znanstvenom ideologijom, stalo je vladati religijom, državi je stalo pobijediti Crkve, a društvu je stalo kontrolirati savjesti. No valja imati na umu da su država i društvo tek druga imena jedine partije.

To se stvarno izražava praktičnom provedbom.

– Tako u Albaniji 1967. godine tvrde da žele stvoriti prvu ateističku državu na svijetu. Dakle, vjera je stavljena izvan zakona.

– U Jugoslaviji – koja je mnogima predstavljala »liberalni« model socijalizma, za razliku od staljinističkoga modela u Tirani – razvija se u medijima teza prema kojoj vjerodostojnost Kristova nije potvrđena (emisija Radio Zagreb, 8–9. veljače 1987). Vjerska opredjeljenja mogu biti, prema tome, samo izraz najnatražnijeg mračnjaštva i praznovjerja. Tako akademik M. Kostrenčić tvrdi da je tajna utjelovljenja i rođenja Kristova »nedostojna čovjeka i njegove racionalne naravi« (Vjesnik, 9. studenoga 1952). Vjera biva u cjelini integrirana u intelektualno nazadnjaštvo. Savez komunista Jugoslavije usvaja Lenjinovu ideju po kojoj valja »boriti se protiv magle stvorene vjerom... protiv svega što bi moglo... pridonositi zaglupljivanju radnika« (T. Kurtović). Već spomenuti akademik isto je tako pisao da je »marksističko shvaćanje svijeta ubilo Boga i sve bogove.«

– U Poljskoj, ministar Kazimir Kakol u svojim uputama za novinare, militantne partije i funkcionare 1976. godine priznaje da se »stidi kada mu strani gosti čestitaju na napredovanju vjere u njegovoj zemlji. Potvrđuje volju za »iskorjenjivanjem vjere iz ljudske savjesti i misli.«⁴

To je tek nekoliko primjera za prijedloge, koji izviru iz »znanstvenog« poimanja kojim se hvali marksističko–lenjinistička ideologija.

b) Prijelaz od filozofskog ateizma u militantnu ateizaciju

U totalitarnim je sustavima i komunizmu indoktriniranje obvezno, jer vjernici predstavljaju društveno zlo, kolektivnu nesreću koju valja djelotvorno suzbijati. Od znanstvenoga marksizma, temelja ateizma, prelazimo na sliku svijeta koja obuhvaća problematičnost vjere, i to s dva gledišta: znanstvenoga i ateističkoga.

Teologe se, što je normalno, optužuje za obranu mračnjaštva dok pišu o uskrснуću i dok pokazuju kako za neke pojave znanstvena tumačenja ne postoje. Školska izdanja povijesti ne propuštaju poistovjećivanje prakticiranja vjere i čarobnjaštva.

4 Izvještaj časopisa *La Croix* od 19. kolovoza 1976., citirano u: *Documentation Catholique*, 1–15. kolovoz 1976.

U svakodnevicu se to očituje stvarnim mjerama. Albanski zakon iz 1975. i 1988. godine prvo ne preporuča, a zatim izrijekom zabranjuje roditeljima davanje djeci vjerskih imena. U Češkoslovačkoj je jedan mladić bio zatvoren u psihijatrijsku bolnicu jer se obratio na katoličku vjeru. U Jugoslaviji je desetak mladih bilo osuđeno na isto toliko dana zatvora jer su u nekoj pjesmi zamijenili Titovo ime iz službene verzije s Kristovim. Isto tako, spominjanje Božjega imena dopušteno je samo u kletvama, s time da te kletve ne bi smjele biti uvredljive za vjernike. Iz stranih se filmova izostavljaju mjesta s vjerskim aluzijama i radnjom, nadomještanjem i titlovanjem izbjegavaju se pozitivne konotacije u vezi s vjerom, no zadržavaju se antireligiozni napadaji. Ateizacija, osobito u sredstvima javnog priopćivanja, sastoji se u osuđivanju »zlorabe vjerske slobode«, »sektaštva«, »klerofašizma«, »fanatizma«, »reakcije«. Ezoteričke vježbe i azijske religije pošteđene su, islam se uglavnom podnosi, ali kršćanske su vjere na udaru režima. Rimokatolicizam je najdraža meta, osobito u multikonfesionalnim zemljama.

Nastavni programi prožeti su službenom ideologijom. Češki ustav (čl. 16–1) određuje da se »ukupnost kulturne politike... odgoj, obrazovanje... ostvaruju u duhu marksističko-lenjinističke znanstvene ideologije« pri čemu je »ateizam bitni element«. U Bugarskoj, čl. 38–3 ustava ne obvezuje više državu, već roditelje da djecu odgajaju u komunističkom duhu. Čl. 46–1 dodaje da se »znanstvena, umjetnička i kulturna dostignuća moraju razvijati u komunističkom duhu«. U Njemačkoj Demokratskoj Republici mladi su se morali svečano zaklinjati na znanstveni ateizam i marksizam-lenjinizam ako su željeli napredovati u školi, sveučilištu, ili stručnom napredovanju. Program IX. kongresa partije 1976. godine nalaže da se »mladi odgajaju kako bi marksističko-lenjinističko shvaćanje svijeta proželo njihova uvjerenja i njihovo ponašanje«. Obvezna predvojnička izobrazba obuhvaća čak i nasilno učenje ateizma.

U Jugoslaviji je, nakon prekida s Moskvom, ministar u Republici Hrvatskoj, izjavio da »onaj tko u ime slobode savjesti zajamčene ustavom želi uvoditi odgoj i obrazovanje suprotno marksizmu, ne ispunjava svoju nastavničku dužnost. To je kao da netko naučava da su dva i dva sedam«⁵. U toj zemlji, prema T. Kurtoviću, dužnosniku specijaliziranome za odnose s vjerskim zajednicama, »država mora pomagati, osobito mladima, da se odupiru vjerskom odgoju u obitelji«. Udžbenici za vojnu naobrazbu objavljeni u Beogradu poistovjećuju vjeru, nacionalizam i malograđanstvo.

5 M. Žanko, u: *Vjesnik*, 20. kolovoza 1952.

c) *Čvrsta volja za marginalizacijom vjerske ideje*

S ciljem onemogućavanja vjere da naškodi državnoj misiji ateizacije, pokrenuta je administrativna vlast, tisak. Čas se radi o sprečavanju podizanja vjerskih objekata, odnosno traži se njihovo rušenje, jer kler i vjernici sudjeluju u neprijateljskoj djelatnosti, ponekad će se vjericima onemogućavati zapošljavanje, i to ne samo u društvenom sektoru. Neke se javne funkcije ni ne mogu obavljati bez članstva u partiji, prema tome i bez ateističkog zauzimanja.

Vjerska hijerarhija koja ne priznaje režim i djelatno ga ne podupire postaje ciljem napada. Nijedan socijalistički režim ne priznaje da je dužnost Crkve da štiti individualna ili kolektivna prava (prava na mišljenje, savjest, te gospodarska, socijalna, kulturna i jezična prava). Crkva čini dio protu-vlasti, pa se njezino djelovanje smatra protuzakonitim.

d) *Znakovi popuštanja ideološke krutosti*

Propadanje gospodarstva, srozavanje morala uz porazne popratne učinke dovelo je u određenom trenutku neke totalitarne vlasti do neke vrsti preokreta, naime, do zametka neke pripravnosti za dijalog. U Poljskoj ili Mađarskoj vlast je počela uvidati da bi religiozni elementi mogli pružiti priliku za neki kolektivni, spasonosni preporod u tim intelektualno bolesnim i gospodarski osiromašenim zemljama. Osobito se u Mađarskoj malo pomalo uviđalo da se vjernici mogu uključivati u društvo jer nije riječ toliko o uvjerenjima koliko o ponašanju.

U Jugoslaviji je Vladimir Bakarić prekinuo sa svojom ranijom politikom uništavanja Katoličke crkve zahtijevajući reviziju odnosa između komunista i ateizma, tvrdeći da potonji nije sastavni dio marksizma i da je to ostatak iz 19. stoljeća.

Širi se ideja da antireligijska kampanja predstavlja iskrivljavanje marksizma. U Mađarskoj, Crkva i Akademija znanosti zajednički pripremaju proslavu 950. obljetnice smrti kralja–utemeljitelja mađarske države. Tom prilikom izjavio je jedan član centralnoga komiteta: »Ne borimo se protiv vjere, nego za marksizam«, nadalje »ne može se... razumjeti jedna zemlja ako se ne poznaje njezina vjerska povijest... nemoguće je pospremiti vjeru u ladice povijesti.«⁶

Dialog između kršćana i marksista propao je šezdesetih godina, ali se 1988. obnovio oko nekih manje važnih pitanja. U tom vremenu promijenio se i odnos snaga. U Jugoslaviji se pitanje vjerskih sloboda u načelu postavlja, ali uvijek nastojeći usput uspostaviti uvjete za njezin nestanak. Tekstovi su nepromijenjeni, samo je metoda napredovala, ali s istim ciljem: uklanjanjem vjere.

6 Citirano u: *Le Monde*, 19. kolovoza 1988.

Ali mimo ideoloških opravdanja i nakon njih, pojavila su se druga tumačenja sa svrhom podređivanja vjere, temeljena na nacionalnim implikacijama religijske pojave. Pravni *status quo* prema vjeri nije više vezan uz filozofska razmišljanja, već uz nacionalna.

1.2. Nova opravdanja državne političke kontrole: vjerske činjenice u nacionalnim vidicima

Enciklika *Slavorum apostoli*, toliko važna za ova naša razmatranja, naime, prožimanje kulturnoga, nacionalnoga i vjerskoga, bila je u stanovitoj mjeri zanemarivana ili podcijenjena u zapadnim sredstvima javnog priopćivanja. U zemljama realnoga socijalizma propaganda se pokrenula s ciljem razbijanja te povlaštene veze između slobode naroda i njihove slobode vjeroispovjesti. Ulog je bio vrijedan, jer ono što čini srž enciklike jest poziv na jedinstvo dvaju dijelova Europe, na kontinentu što ga je umjetno podijelilo ideologijsko sučeljavanje u postupnom odumiranju.

U svim zemljama srednje i istočne Europe prožimanje vjerske opredijeljenosti i nacionalne pripadnosti nezaobilazno je. Nije samo vjera ona od koje se zahtijeva da utone u vladajuću ideologiju, već se i narodi moraju utopiti u pojam klase koja postaje apsolutna referenca koja opravdava sve homogenizacije, umjesto identifikacijskih referenci. Provodi se maksimalna manipulacija vjerskim i nacionalnim kategorijama, a tamo gdje postoje višenacionalnost i višekonfesionalnost, bivaju sučeljeni s diskriminatornim ili selektivnim postupcima.

a) Učestala pojava superpozicije različite vjere i različite narodnosti

U totalitarizmu Europe između 1945. i 1990. godine, političke borbe — često selektivne — protiv religije gotovo uvijek popraćene su isto tako selektivnim nacionalnim kaznenim mjerama. U tome pogledu Jugoslavija je predstavljala sasvim osebujnu konfiguraciju koja je neminovno morala krenuti lošim putem nakon izlaska iz komunizma; u toj je zemlji, u većoj mjeri nego drugdje, režim ostvarivao vlast na temelju izvanideologijskih elemenata, a ta je vlast, iako komunistička, bila opterećena presudnim teretom povijesti i nacionalnih podjela.

Bili mjesni uvjeti jednostavni (kao u Poljskoj) ili složeni (kao u Jugoslaviji), Crkve su bile čuvari određenih ugroženih kolektivnih vrijednosti — kulturnih, obiteljskih, nacionalnih, identifikacijskih, lingvističkih, povijsnih, pa čak i političkih (u plemenitom značenju te riječi određenim etimološkim značenjima riječi »polis«). Totalitarni režimi željeli su svim tim raspolagati na svoj način. Na tome putu neizbježno su se susretali s vjerama, njihovim obredima, njihovim svećenstvom, koji utjelovljuju te vrijednosti ili su njima prožeti.

- Jednostavan primjer konfuzije nacionalnoga i vjerskoga: Poljska

U toj nacionalno i vjerski homogenoj zemlji Crkva je — (tisućljetna) mnogo više i bolje nego država (povremena, i u stalnoj opasnosti), kao i zahtjev za slobodom vjeroispovijesti (pa i krhki), više nego provođenje političke slobode (nepostojeće) — pokazala kontinuitet i utjelovljavala legitimnost naroda, i u činjeničnom i u duhovnom pogledu. Komunistička vlast nije nikada uspjela izbaciti Crkvu iz poljskoga društva i kolektivnoga života. Ona je čak postala partnerom u razgovorima s političkom vlašću. Tom se ulogom pokazala čuvarom poljskoga identiteta i jamac, odnosno čimbenik, vraćanja vezâ sa zapadnom Europom. Neuspjeh komunizma pokazuje da se Crkva pojavila kao pojas za spasavanje očuvanja ugrožene države. Svojom funkcijom u stabilizaciji društvenoga poretka, očuvanja javnoga mira i jedinstva, Crkva je dala svoj prilog njegujući osjećaj solidarnosti, omogućujući pojavu građanskoga društva (dotada apsorbiranog od jedine partije). Ona se pojavila kao posrednik između društva i vlasti, u nedostatku neke druge organizirane snage kadre da progovori u ime toga društva uništenog potlačivanjem i materijalističkim individualizmom.

- Primjer uzajamnog približavanja i sučeljavanja nacionalnih i vjerskih razlika: Rumunjska

U toj zemlji Rumunji su pravoslavne vjere (i obrnuto), a katolici su ne-Rumunji (i obrnuto), tj. Mađari, Nijemci, Moldavci — pri čemu su Mađari pretežito kalvinisti, pučanstvo njemačkog govora su većinom luteranci, a oni koji govore turski ili tatarski su muslimani.

Rumunjske vlasti provodile su politiku nacionalne asimilacije (prema tome i vjerske) od 1919. godine, kao i nakon 1945. u obnovljenom ideologijskom kontekstu. Politika sustavnog iskorjenjivanja katolicizma bila je popraćeno nacionalnim diskriminacijama. Dok su katolički samostani vrlo rano bili uništeni i redovi raspušteni, pravoslavni manastiri su se tolerirali. Položaj bizantskih katolika bio je utoliko teži što se rumunjske katolike latinskoga obreda zamjenjuje s Mađarima.

- Jugoslavenske posebnosti: promjenljiva protuvjerskog djelovanja — uz trajni antikaticizam — na pozadini nacionalne složenosti.

Položaj katolicizma, odnosno pravoslavlja, poznat je. Također je poznata smiješna i štetna manipulacija islamom koja je izvor intelektualne, društvene i političke zbrke, jer je vjerska pripadnost uzeta kao kriterij nacionalne pripadnosti. Problem se temelji na tvrdnji da je jugoslavenska politička vlast uvijek smatrala da »država i partija ne mogu voditi računa o boljem ili gore raspoloženju ove ili one hijerarhije, ove ili one crkve«. ⁷ To je katkada išlo u prilog instrumentaliziranome islamu, a češće u prilog pravoslavlja koje je znalo naplatiti svoje usluge. No režim je uvijek bio ljut što je Katolička crkva odbijala status mjesne Crkve. A istodobno su je

7 T. Kurtović, nav. dj., str. 50.

napadali da je preblizu ili suviše poistovjećena infrafederalnoj nacionalnoj pripadnosti, čak i tada kada nije postojala jedinstvena i obvezna federalna nacionalna pripadnost u nedostatku jedinstvenog jugoslavenskog naroda, što je prvi odbacio središnji, najbrojniji narod, odbivši da se utopi u zajednički nacionalni identitet; to su, kao svoj stav, prihvatili i svi ostali rubni konstitutivni narodi u federaciji. Osim toga, Katoličkoj se crkvi prigovaralo, s jedne strane njezina odbojnost prema federalizmu i odbijanje prelaženja nacionalnih okvira, a s druge strane njezina vezanost uz sveopću dimenziju i tvrdoglavo zadržavanje svoga iznadnacionalnog značaja, prelazeći preko svih nacionalnih razlika.

Osim tih proturječnih prigovora i nagomilavanja nesuvislosti od strane neprijatelja Katoličke crkve, ono što ih je smetalo u njezinu slučaju, bila je potpuno nemoguća politička kontrola; dok se jedan dio islama ponekad pokazivao prilagodljivim, pravoslavlje je bilo vično uskim vezama s vlašću u bilo kakvoj državi Jugoslaviji, kao i na nižoj razini u nekim federalnim jedinicama.

U takvom političkom ozračju u Jugoslaviji, a pogotovo u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, Katolička je crkva bila suzbijana, progonjena, stalno blaćena i sramočena, sustavno ozloglašavana u zemlji i izvan nje, uključujući tu i jugoslavensku diplomatsku službu i razne prijenosnike ideoloških utjecaja, povijesno ili politički srodnih beogradskome režimu. Napadi i polemike temeljili su se na stvarnim, izdvojenim činjenicama, ali osobito na lažima, pamfletima, jednostranim tvrdnjama, događajima koji se nikada nisu nepristrano (i korektno) razmatrali, što se osobito odnosi na osobu i ulogu kardinala Stepinca. Otrovnna, bestidna kampanja protiv njega nikada nije prestala, dapače, nakon 1980. godine ponovno je pokrenuta, kao i u vrijeme napadačkog i osvajačkog rata protiv Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Riječ je o jednoj te istoj propagandi iz istih izvora i temeljenoj na istim političkim i povijesnim manipulacijama.

U stvari postojala su dva (često ujedinjena) izvora antikaticizma u Jugoslaviji: prvi je politička tradicija i sociološka tromost svojstvena jugoslavenskoj državi kakva god bila, zatim ideološka struja koja je pokretala sve one koji su bili voljni postati njezini saveznici u napadima na katolicizam. Osim toga, komunistička vlast bila je od predraća naslijedila sklonost uplitanja u vjerska pitanja, sve do instrumentalizacije brojčano vladajuće vjere u nacionalnoj politici (islam u Bosni, pravoslavlje u Srbiji i izvan Srbije), kao i nacionalnosti u vjerskoj politici (neki srpski elementi izvan Srbije protiv islama ili katolicizma). Ne samo što je jugoslavenski komunizam činio usluge središnjoj naciji, pa i na vjerskome planu, već je stvorio nacionalnu i vjersku kroatofobiju koja nikada nije opovrgnuta, kao i prikrivenu odbojnost protiv islama (u Bosni i Hercegovini i na Kosovu).

Neki mekši stavovi prema katolicizmu prvo su se počeli nazirati u Sloveniji, mnogo izraženije nego u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, te prema

pravoslavlju, poglavito u Srbiji, no položaj katolika ostao je nepovoljan tamo gdje ih je najviše (u Hrvatskoj) ili tamo gdje su izloženi dvostrukome pritisku, vjerskom i nacionalnom (u Bosni i Hercegovini i u Vojvodini).

Ta vrlo posebna trostruka situacija — politička, nacionalna i vjerska — bila je razlogom što je nekoliko puta bio zamoljen i najavljivan papin posjet, no nikada se nije ostvario, kao što se prije 1939. godine nije mogao ratificirati konkordat s Vatikanom. Pod ovim okolnostima, totalitarizam u Jugoslaviji nastavak je tradicionalne kulture vladanja, a i produženje politike koja podupire jugoslavenstvo u bilo kojem drugom obliku, kako stoji u memorandumu nadbiskupa Bauera iz stare Jugoslavije.

2. Promjenjivi pravni modaliteti za »modus vivendi« između političke moći i slobode vjere u totalitarizmu

Komunistički režimi čas potpuno odbacuju slobodu vjere, čas je žele za sebe iskoristiti kao i sve druge slobode, jer u totalitarizmu moraju sve slobode potjecati od države, prema tome nijedna nema mogućnost dići glas protiv vlasti. Ostavimo li po strani potpunu zabranu, volja za političkom kontrolom vjerske slobode izražava se, doduše sasvim osebujnim, separatističkim pravnim statusom, ili interventnim pravnim statusom.

Sloboda savjesti i pravo održavanja obreda obično se jamče ustavom i zakonima. Ali državna kontrola intervenira pri primjeni ideologijskih postulata. Stupanj podnošljivosti i oblici uplitanja razlikuju se od zemlje do zemlje, prema snazi i taktičkom izboru vlasti.

2.1. Ustavni status

a) opća i apsolutna zabrana: albanski slučaj

Uništenje svećenstva i vjere je potpuno; to je albanska verzija krajnjega rješenja u smislu prisilne ateizacije. Albanski režim i vlada, ispočetka pod beogradskom kontrolom i ustrojeni po jugoslavenskom uzoru i provedbi, pokušali su 1945. godine stvoriti nacionalnu Katoličku crkvu, odijeljenu od Rima. Nakon raskola između Moskve i Beograda (i Beograda i Tirane) 1950. godine ustanovljena je autokefalna Pravoslavna crkva. Drugi dekret odnosi se na albansku Katoličku crkvu, a muslimani su dobili posebni status.

Godine 1967, kad je Albanija prekinula s Moskvom, vjersko proganjanje raste. Nastavnici i đaci se pozivaju na napadanje vjerskih objekata i 2000 ih biva zatvoreno, razoreno ili obeščasćeno, među njima i 327 katoličkih crkava. Enver Hodža želi iščupati svaki trag »vjerskoga praznovjerja«. Ako nisu razorene, vjerske ustanove postaju kinematografske dvorane, sportske ili plesne dvorane, trgovine, pa čak i javni nužnici.

Ustav izjednačuje vjerska djelovanja sa zločinom i veleizdajom (čl. 55). Proganjanje se pojačava nakon što su albanski katolici ponovno potvrdili vjernost Rimu. Prekid s Vatikanom je doista *conditio sine qua non* u reguliranju položaja katoličanstva na Istoku. Dolaskom Ramiza Alije došlo je do određenog popuštanja u progonima.

b) *Kohabitacijski status*

- Intervencionističke forme kohabitacije

U Bugarskoj i Češkoslovačkoj vlast izravno zahvaća u organizaciji i djelovanju crkvenih ustanova (Prag) ili pak gradi crkvu za nacionalnu vjeru (Sofia).

U Češkoslovačkoj nema ni odcjepljivanja ni ugovora. Članak 32–1 ustava zadovoljava se jamstvom slobode savjesti i dopušta crkvene obrede ukoliko se ne kose sa zakonom. Ali nema slobodnoga organiziranja vjernika i njihovih svećenika. Službeni crkveni pokret »Pacem in terris« vezan je uz partiju i ovisan je o vlasti. Dioba crkve i države glavni je zahtjev slovačkih katolika.

U Bugarskoj čl. 53–1 ustava iz 1971. godine određuje da građani »mogu prakticirati svoju vjeru ili pak se posvetiti antireligijskoj propagandi«. Tom dvostrukom »slobodom« stvorena je ravnoteža između slobode vjeroispovijesti (teorijski) i ateizma (aktivnog i potpomognutog). Zakon od 26. veljače 1949., međutim, predviđa da »vjeroispovijest bugarskoga naroda jest tradicionalna bugarska Pravoslavna crkva. Ona je povezana s poviješću i to je razlogom što može... biti narodna demokratska crkva.«

- Separatistička rješenja u kohabitaciji

Mađarski ustav iz 1949. godine svojim čl. 61 jamči ravnopravnost svijju, nitko ne smije biti optužen radi svoje vjere. Čl. 63 proglašava slobodu savjesti i vjeroispovijesti, diobu Crkve i države.

U Poljskoj čl. 82 ustava iz 1952. godine jamči vjersku slobodu. Nitko više ne može biti spriječen — niti prisiljen — sudjelovati u vjerskim aktivnostima. »Crkva je odijeljena od države.« Godine 1950. sklopljen je ugovor između kardinala Wyszynskoga i države, ali ubrzo nakon toga kardinal je bio uhićen. Partijski proglas objavljuje da što se njega tiče, dok je riječ o poljskim interesima, ne može se praviti nikakva razlika između komunista i drugih, vjernika i onih koji to nisu.

Ustav DDR iz 1968. godine dopušta (čl. 39–1) svakom građaninu »ispovijedanje i prakticiranje vjere«. Crkva uređuje svoje poslove i djeluje u skladu s ustavom. Čl. 20–1 priznaje svakom građaninu DDR jednaka prava i dužnosti.

U Rumunjskoj, gdje je 8 od 10 stanovnika pravoslavne vjere, pravoslavlje je priznato od države, koja za uzvrat očekuje usku suradnju. Ustav iz 1965. godine jamči slobodu savjesti i slobodno obavljanje vjerskih obreda.

U Jugoslaviji, unatoč ustavne nestabilnosti, jedinstvene u Europi (šest ustavnih reformi u 30 godina), status vjerske slobode malo je napredovao. Nakon krvavog proganjanja i nasilja sve do nakon 1950. godine, praksa se malo »smekšala«, u različitoj mjeri u pojedinim krajevima i pojedinim vjorama. Osnovni zakon iz 1953. godine regulirao je status tridesetak vjerskih zajednica odobrenih od države. Čl. 154 ustava iz 1974. godine objavljuje opću jednakost bez ikakve razlike, u čl. 74 u kojemu stoji da je »manifestacija vjere slobodna«, dodaje da ona mora ostati »osobna stvar vjernika«. Zloraba vjere (nigdje jasno određena) protuustavna je ukoliko se koristi u političke svrhe (procjena ovisi o političkoj dobroj volji i o bilo kojem mjesnom rukovodiocu). Ustav Republike Hrvatske precizira (pogl. V) da se svi građani moraju držati marksističkih shvaćanja.

c) Uobičajena praksa dvostrukog morala u vjerskim pitanjima u totalitarnome komunističkom sustavu

Osim Albanije, sve su komunističke zemlje potpisale Helsinške ugovore i dopune dodane na konferencijama u Beogradu, Madridu i Beču.

Konačni akt iz Helsinkija iz 1975. godine predvidio je da se zemlje potpisnice obvezuju na »poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, uključivši i slobodu vjere« (čl. 18).

I prije i poslije Helsinkija, te zemlje, ponaosob Jugoslavija, nastavile su tvrditi da su najslobodnije na svijetu, osobito glede vjere. Ali čak i njihovim minimalističkim pristajanjem na slobodu vjere i ograničavajućim poimanjima, sve su se te zemlje služile dvostrukim moralom: nakon što su u cjelini prihvatile sve slobode, ti totalitarni režimi su ih u pojedinostima poništavali, često selektivno, najčešće se okomljavajući na katolicizam.

2.2. Administrativni postupak sa slobodom vjere u svakodnevicu

Samovolja protiv svećenika i vjernika očitovala se ponajprije protureligioznim nasiljem, zatim diskriminacijom svake vrste.

a) Kratki povjesni prikaz katoličkog mučeništva

Gruba sila vladala je općenito, ali je ona osobito i najvećom žestinom i postojanošću upućivana katolicizmu. To je osobito bio slučaj u dva režima, u Tirani i Beogradu; prvi se često sustavno demonizirao, a drugi sustavno uljepšavao, i to iz razloga visoke politike u vezi s odnosima Istoka i Zapada, te mutnih diplomatskih razloga koji su svi propali u času pada totalitarizma, i zbog jadnog načina na koji je slobodni svijet vodio zemlje istočne Europe iz komunizma — pa i katastrofalnim vođenjem jugoslavenskih poslova — i to u medijskom i diplomatskom pogledu.

To je dokaz da usklađivanje s Moskvom nije imalo veze s bezobzirnošću tih režima i njihovim proganjanjima. Režimi u Albaniji i Jugoslaviji čak su i pretekli Moskvu u strahotama i krvoločnosti. Valja također pripomenuti da je titoizam taj koji je krojiо albanski komunizam, pa je prvi uzor Envera Hodže bio Beograd. Iako je Tito prekinuo sa Staljinom 1948. godine, okrutno je proganjanje trajalo najmanje do 1951. Iako je Enver Hodža prekinuo s Moskvom 1956., progoni su se pojačali mnogo kasnije.

U oba ova slučaja bilo bi smiješno povezivati vjerske progone s utjecajima iz Moskve, pripisivati Staljinu zločinačko ponašanje mjesnih moćnika, ili pak uljepšavati titoizam i njegov oblik totalitarizma pod izlikom da je bio antistaljinistički i da je objektivno činio usluge Zapadu, dok je njegova praksa ustvari bila jednako staljinistička.

To je dokaz da su dvije najvažnije nacionalne i europske varijante realnoga socijalizma — jedna navodno radikalna i dogmatična, a druga prividno s ljudskim likom — vrlo blize jedna drugoj što se tiče antireligijske, pogotovu antikatoličke okrutnosti (što im se najlakše opraštalo).

Iz Albanije su podaci i svjedočanstva rijetka. Od 2 biskupa, 2 nadbiskupa, 41 katoličkog autohtonog svećenika, 32 laika, 73 albanske redovnice koji su postojali 1939. godine preostao je jedan jedini biskup, 5 franjevac a i nekoliko starih svećenika u internaciji. Mgr Thaci je pogubljen 1946., msgr Gjini strijeljan, msgr Prenduski umro je pod mukama, 30 franjevac a, 13 isusovac a, 60 svećenika i 10 sjemeništara ca bilo je mučeno. Godine 1959. dva svećenika su ubijena. Godine 1972. jedan je 71-godišnji svećenik smaknut. God. 1979. msgr Coba je zatučen. Godine 1980. osuđen je jedan isusovac na smrt.

U Jugoslaviji su krvavi zločini bili još brojniji, a broj žrtava svoje privrženosti vjeri osobito je bio značajan među katolicima i njihovim svećenicima. Te su činjenice na Zapadu nepoznate ili vrlo malo poznate, čak se ne spominju ni u katoličkom tisku, a bivaju namjerno skrivane ili iskrivljavane zbog snažne nepodnošljivosti prema katolicizmu, zbog kroatofobije podržavane legendama i usađene u zapadnjački mentalitet pod utjecajem trajne, postojane i spretne propagande, lažne doduše, nikada provjeravane niti stavljane pod znak pitanja, provedene putem utjecajnih protuvjerskih agenata, ali i nekih vjerskih krugova, uključujući i katoličke.

b) Administrativna samovolja kao »modus moriendi« slobode vjere

Mnogo je različitih metoda kojima se željelo iskorijeniti vjerske osjećaje i organizaciju Crkava, te službeno proglašene slobode lišiti njihova sadržaja.

- Sustavni karakter napada na slobode i potpuno nepostojanje istinske pravne države

U totalitarnim zemljama se utoliko lakše žrtvuje sloboda koliko teorijsko proglašavanje sloboda općenito poprima samo formalni karakter.

To ne-pravo označava aktualni javni život i političku kulturu, a sam pojam nekog prava ne postoji. Papa Ivan Pavao II. opisao je stvarnu sliku slobode vjeroispovijesti u svojoj *Meditaciji o tajni proganjanja vjernika* izrečenoj u Lourdesu 14. kolovoza 1983.

Čitav niz diskriminacijskih mjera za Češkoslovačku obuhvaćen je dokumentom sa 16 točaka što ga je vladi uputio msgr Tomašek.

- Lepeza liberticidnih mjera protiv vjernika

U totalitarizmu se najrazličitijim ponašanjem uništavaju slobode nameznute od države. U proljeće 1982. biskupi su na svojoj konferenciji u Zagrebu saželi sve zapreke koje guše slobodu vjeroispovijesti.

- Redovne zapreke u ostvarivanju slobode vjere

Kreću se od prokazivanja, kućnih premetačina, preko pljenidbe knjiga, zastrašivanja i ucjene, do proganjanja, gubitka stana ili službe. Prakticiranje sakramenata je kažnjivo (osobito krštenje, ženidba, vjerski pokop). U socijalnom sektoru su roditelji mladih sjemeništara lišeni socijalnih prava, dok su oni koji odbijaju crkvene usluge nagrađivani premijama.

- Antireligijska zloraba sredstava javnog priopćavanja i njihova ograničena pristupačnost.

To uključuje uporabu sredstava javnog priopćavanja u svrhu antireligijske propagande u obliku klevete, rugla, lažnih obavijesti. U Poljskoj se to počelo popravljati nakon 1988. godine. U Jugoslaviji je, kao i uvijek, položaj suptilan, a status pravoslavlja u Beogradu i katolicizma u Ljubljani i Zagrebu vrlo se razlikuje.

- Zabrane u odgoju, ideološko vladanje nastavom

U Bugarskoj se od 1980., godine, po čl. 20 Zakona o vjerskim zajednicama zabranjuje vjerski odgoj mladih ispod 16 godina.

U Mađarskoj su roditelji dužni poslodavca obavijestiti ako su upisali djecu u vjeronauk, koji je dozvoljen od 7 do 14 godina, osim za djecu nastavnika, članova partije, pripadnike vojske i policije.

U Poljskoj je vjeronauk dozvoljen 1950. godine, pa zabranjen 1960. Popuštanje je primijećeno 1980, ali zabrane za nastavnike i dužnosnike ostaju.

U Rumunjskoj je vjeronauk dozvoljen samo u vjerskim ustanovama, ali je pravljenje bilježaka zabranjeno.

U Češkoslovačkoj je vjeronauk dozvoljen, ali gotovo onemogućen. Religiozni stav odlučuje o upisu na sveučilište ili u vojsku: krštenje i krizma se registriraju (prema tome kontroliraju se i osvećuju).

U Jugoslaviji pravo na vjeronauk postoji ali se provođenje otežava, nastavnicima je dužnost blaćenje vjere, najrevniji među njima nisu u katoličkoj sredini autohtoni, nego su iz drugih krajeva kojima je upravo obveza da se priklanjaju, manje ili više otvoreno, manipulacijama vlasti u vjerskom, a osobito u nacionalnom pogledu. Zagrebački nadbiskup je 1972. godine prosvjedovao protiv prijetnji upućenih vjernicima, nastavnicima,

roditeljima i đacima. Čak se u Splitu našao neki sudac koji je zastupao mišljenje da bi se činjenica što je netko vjernik morala uzeti kao otegotna okolnost, a za onoga tko nije posjećivao vjeronauk to bi bila olakšavajuća okolnost.

– Pravila u vezi s kulturnim mjestima, pobožnim predmetima, materijalnom potporom svećenstvu, tradicionalnim proslavama i procesijama

U Rumunjskoj je rušenje vjerskih objekata bila uobičajena i poznata praksa. Mnogo je manje poznato, međutim, da se to provodilo i u Jugoslaviji. Zapreka za građevinske dozvole također je proširena metoda. Proslave i procesije rastjerivane su ili sprečavane, zabranjivane ili otežavane na ovaj ili onaj način.

– Međunarodne reperkusije administrativne samovolje

Ako se uspoređuju, primjerice, Poljska i Jugoslavija, koje imaju značajne dijasporne diljem svijeta, nameće se nekoliko činjenica. Želja za političkom i policijskom kontrolom poljskih vjernika u inozemstvu nikada nije postala gorući problem, jer je položaj katolicizma snažan, jer je Poljska uvijek bila pod reflektorima javnosti, i jer strane vlade ne bi bile dopustile nikakvu praksu koja bi stavljala u pitanje suverenost zemlje–domaćina. Što se tiče Jugoslavije, položaj je bitno drukčiji. Prema vjernicima (osobito katolicima) iz te zemlje nije se na Zapadu iskazivalo jednako poštivanje pravâ iseljenika, a povrh toga je Crkva zemlje–domaćina (osobito u Francuskoj) pokazivala, u najboljem slučaju, ravnodušje, a u nekim slučajevima i ozlojeđenost i razdražljivost, pa čak i otvoreno neprijateljstvo, sve pod utjecajem karikaturalnih prikaza i proširenih obrazaca koji su dopirali i do Crkve, pokatkada i kanalima službene propagande.

Stvarno je totalitarna vlast provodila političku i policijsku kontrolu čak i izvan svojih granica, ovaj puta u proturječnosti s međunarodnim pravom, pravilima dobroga ponašanja među državama, i s pravom zemalje–domaćina tih dijaspore. Niti vlade, niti katoličke hijerarhije tih država nisu se mnogo uzbuđivale zbog kršenja nacionalnih, kulturnih, jezičnih i političkih prava na sigurnost, fizički integritet, privatni život i slobodu vjeroispovijesti.

Pod kapom i kontrolom diplomatskih i konzularnih službi dolazili su, zajedno s osobljem, neki postupci i metode na snazi u komunizmu. Vjernici se »odgovaraju« od posjećivanja katoličkih misija u prvome redu, ili se »nagovaraju« da povjere svoju djecu službenim nastavnicima koji putem dopunskih tečajeva provode nastavu s ideologijskom etiketom, što je u potpunom protuslovlju s pravnim standardima, političkim načelima, etičkim i moralnim zasadama zapadnih demokracija, zemalja–domaćina. Misije se nadziru, prokazivanje cvate, česti su pozivi na policiju prilikom turističkih ili obiteljskih posjeta, ucjene i prijetnje oduzimanjem putnih isprava su na dnevnome redu.

● Dislokacija crkvene administracije s ciljem političke kontrole vjere
 – Zapreke protiv nadnacionalnog značaja i samo-administracije crkava
 Uzevši u obzir da su nacionalne Crkve uvijek prije ili kasnije našle neki modus kompromisa s komunističkim režimom, položaj katolika bio je mnogo teži uslijed njihove vlastite nadnacionalne organizacije i veza sa Svetom Stolicom i papom.

Što se tiče Rumunjské, ona je strogo regulirala susrete s inozemstvom općenito. U Bugarskoj su katolici prvi potpali pod zabrane (čl. 22 zakona o vjerskim zajednicama). Sveta Stolica je, doduše, s Mađžarskom sklopila ugovor 1964. godine, ali pastirska pisma ne mogu proći bez državne kontrole. U Jugoslaviji jedan je svećenik optužen za verbalni delikt jer je citirao jednu encikliku za koju je sudac, uostalom, odbio da bude uključena u sudski spis.

– Ograničavanje organizacijske slobode Crkava od strane vlasti

Sloboda vjeroispovijesti ima svoj organizacijski ekvivalent: svoju vlastitu administraciju. U tom pogledu postoje razlike u pojedinim zemljama.

U Mađžarskoj, nakon nestanka kardinala Mindszentya, članovi pokreta svećenika za mir posvećeni su za biskupe. Crkvene stvari reguliraju se putem tajništva za vjerske poslove. Kandidatima za svećenike nametnut je *numerus clausus* (35 ređenja godišnje dopušteno od 1984.). Kandidati za studij teologije nisu oslobođeni od vojne obveze. U svakoj su regiji svećenici stavljeni pod izravnu kontrolu službi sigurnosti. Oni su državni službenici s funkcijom generalnoga vikara u biskupijama, tako da su biskupi pod stalnom kontrolom vlasti.

U Češkoslovačkoj dekret od 25. listopada 1949. uspostavlja opći sustav nadzora. U vjerskim pitanjima vlada načelo dopuštenja; tkogod bez odobrenja učini vjerski čin potpada pod čl. 178 kaznenoga zakona. Službeni pokret svećenika za mir nestao je 1968., a zamijenilo ga je 1971. godine udruženje »Pacem in terris«, koje potpada pod režim. Godine 1986., 70% katoličkih svećenika još je uvijek pod zabranom i zatvoreno, a od 4336 župa, 1131 nemaju svog titularnog svećenika. Od 13 biskupija 10 ih je ispražnjeno 1986. godine. Zajedničke konferencije čeških i slovačkih biskupa zabranjene su. Za objavljivanje pontifikalnih poruka potrebno je odobrenje. Nešto se svjetla pojavilo tek 1988., kada je vlast prihvatila imenovanje trojice biskupa od strane Vatikana s kojim su kontakti ponovno uspostavljeni 1989. godine.

U Bugarskoj su tek 1972. godine dvije rimokatoličke biskupije ponovno popunjene, kao i jedan egzarchat za katolike istočnoga obreda. Valjalo je čekati do 1982. da bude dvojici svećenika dopušteno da odu u Rim na studij. Godine 1988. je 38-godišnji biskup postavljen od pape na čelo biskupije u Sofiji, nakon vakancije od pet godina, ali bez službenog odobrenja vlade.

U Rumunjskoj je isto tako prisutno javno uplitanje vlasti. Pastor Tökes, kažnjen je 1986. radi svojega stava prema službenoj upravi reformirane crkve.

U Poljskoj je vlast pokušala privući svećenstvo u skupine protivne hijerarhiji. Pokret *Pax* usmjerava se prema partiji, dok se kasnije neki dužnosnici distanciraju. Najpodložniji vlasti je socijalni kršćanski pokret, a grupa *Znak* je najreprezentativnija za vjerodostojni katolički laikat.

U Jugoslaviji pokušaji raskola među svećenstvom nisu imali osobita uspjeha. Ako su islam u manjoj mjeri, i pravoslavlje u većoj, imali vođe koji su imali smisla za središnju ili mjesnu vlast u određenom trenutku, katolicizam se odvojio od režima i nikada nije uživao nikakve potpore.

– Položaj vjerskih zajednica i popratno djelovanje

U načelu sve vjerske zajednice ili svećeničke skupine zabranjene su i bilo im je onemogućeno slobodno djelovanje.

U Bugarskoj, čl. 23 zakona o vjerama zabranjuje osnivanje redova i misija sa sjedištem u inozemstvu, čak ako im je djelovanje karitativno.

U Mađarskoj vjerske zajednice su ispočetka bile zabranjene, kasnije su dozvoljeni franjevci i benediktinci. Godine 1981. Katolička crkva smjela je otvoriti starački dom za laike. Godine 1987. postojalo je 70 karitativnih ustanova. Krajem 1986. neke ženske kongregacije s aktivnošću na području zdravstva ponovno su dozvoljene. Najduže je trajalo rješavanje pitanja isusovaca.

U DDR je, začudo, bilo dozvoljeno da Crkve, pa i katolička, imaju svoje bolnice, staračke domove, dječje vrtiće, oporavišta.

U Češkoslovačkoj je zabrana vjerskih redova ukinuta 1950. godine, a da u isto vrijeme vjerske zajednice nisu postale legalne, pa ni primanje novih članova nije odobreno. Zapravo je nastalo stanje u kojem su se vjerske zajednice mogle potajno formirati. Kardinal Tomašek je 1989. godine prvi put mogao skupiti 20 predstavnika raznih redova.

Zaključak

Neosporno je potrebno sastaviti »završni račun« realnog socijalizma i totalitarnog sustava, pogotovu u Jugoslaviji; ne samo glede vjerskih sloboda, već i svih drugih vidika kolektivnoga života, sa stajališta komunističke ideologije i jugoslavenstva. Zašto i s kojim ciljem? Nije riječ o tome da bi se podupirao duh osвете niti da se kome presuđuje. Kršćanin će više nego itko drugi shvatiti potrebu pojedinačnog i kolektivnog oprostа. Ono o čemu je riječ pri ovakvoj bilanci pola stoljeća totalitarizma jest zadaća: sjećanje za sutrašnjicu, zahtjev istine u današnjici.

Budući da se nismo jučer brinuli o istini i budući da smo zanemarili povijesno sjećanje, upali smo u potpunu političku i mentalnu zbrku u ča-

su raspada komunizma. Rat se vratio jer nije bilo brige o utvrđivanju istine i jer nije bilo sjećanja na događaje između 1941. i 1945. pa čak i nakon 1919. Taj je rat potrajao i postoji opasnost da se neće završiti u glavama i srcima ako svijet ne bude razumio te događaje i ako bude nastavio s netočnim analizama tih zbivanja i onoga što ih je omogućilo. To nerazumijevanje, te netočne analize, produžuju se i odražavaju u sadašnjim pokušajima regulacije (protupravne i amoralne) ratnih posljedica. Taj, na brzinu sklepani nacrt mira, suprotan je međunarodnome pravu i moralu nacijâ, favorizirajući diplomatske kompromise i političke manipulacije koje se kose s pravom.

Nema pravoga mira, tj. pravednoga i trajnoga mira, bez istine i bez sjećanja. Stoga su potrebni »završni računi«; valja odlučujućim ljudima pružiti čvrste polazne točke i javno ukazivati na njihove nedostatke, a katkada i na posljedice njihove gluposti.

Svrha bilance totalitarizma i njegove propasti je poticanje razmišljanja — nikada dovršenoga — o problemima koji se postavljaju pred čovječanstvo, državu, društvo, o institucijama koje valja osnivati, o politici koju valja provoditi.

U toj bilanci totalitarizma valja također, dakako, istaknuti dio odgovornosti vođa slobodnoga svijeta i njihovih sredstava javnog priopćivanja. Od bitne je važnosti ukazati u čemu su velike demokracije zatajile, kome su pravile usluge, koje su bile objektivne krivnje i namjerna izostavljanja u sredstvima javnog priopćavanja; oni su uslijed pomanjkanja profesionalizma, izdajom deontologije bilo na politički nalog, bilo zbog razloga »visoke diplomacije« (koji su se ponekad spustili i na razinu »niske policije«) prikrivali strahote imanentne komunističkoj ideologiji i velikim ili malim imperijalizmima koji su cvali u istočnoj i srednjoj Europi i na Balkanu.

Kao što smo pokušali pokazati, pravni se i administrativni krajolik u totalitarizmu znatno razlikuje. Ali, općenito se može reći: u realnome socijalizmu nije samo pravni status i sloboda vjere bila neodgovarajuća, nego nije postojala pravna država jer je zakon sam po sebi (po shvaćanju i sadržaju) bio ideološki potkupljen i skrenut s pravoga puta.

Totalitarizam se, prema tome, javlja kao sistem u kojem je politička i socijalna dimenzija monopolizirana, a misao je monopolitna. U području vjere — mnogo jače i mnogo prije nego u području gospodarstva — pojavile su se lažne i smiješne pravne proklamacije. »Pravo na vjeru« je utvrđeno, ali »nametnuto« od države, kao i sva druga prava. Ne slažemo se s tezom prema kojoj nema ni prava ni slobode, nego samo u onoj mjeri koliko ih država nameće. To je nijekanje same ideje prava i slobode. Ostvarivanje prava u totalitarizmu — kako smo vidjeli — manje je stvar pravnih tekstova, već više ideoloških uvjerenja, kulture vladavine i administrativne volje. Prema tome, u postkomunizmu ne treba samo djelovati na tekstove, nego i na kulturu državne vlade i duhovno stanje odgovornih

političara i administrativnih službenika. Uz novi kontekst, novi mentalitet; inače će samo polovica puta biti prevaljena, jer će i nadalje rasti prezir prema pravdi i birokratska samovolja. Promjena zahtijeva i kolektivnu pedagogiju nacije i države u postkomunizmu; postavlja se pitanje pedagoga i njihovih etičkih i filozofskih kvaliteta.

Godine 1989. — sudbonosne godine — navršila se upravo dvijestota obljetnica francuske *Deklaracije o pravima čovjeka* i Francuske revolucije, bila je godina europskih izbora, godina propasti totalitarnoga sustava na Istoku. Koncentracija tih događaja potiče jedno temeljno pitanje koje lebdi u zraku: može li se vjerodostojna Europa svesti na njezinu gospodarsku i novčarsku dimenziju? Gdje će biti mjesto onih naroda koji su trpjeli od čežnje za Europom, ali i od Europe i odsutnosti Europe, i to ne samo radi komunizma, jer je Europa već bila u Versaillesu 1919., nešto manje na Jalti 1954.; ali 1989. godine bila je pobjednica.

Ali, još dandanas, unatoč prividnome izlasku iz komunizma, uglavnom na miran način, a u slučaju Jugoslavije vrlo krvavo, Europa nije bila, i još uvijek nije, na visini svoje civilizacijske uloge. Ona se čak nije ponijela kao pravna zajednica (kojom se smatra) prema napadačkom i osvajačkom ratu na našem kontinentu, ratu koji je zapravo bio navještaj rata svim europskim i demokratskim vrijednostima, čitavom međunarodnom pravu, bezobziran napad na sve što Europa predstavlja i na sve što predstavlja Europu u ovom dijelu kontinenta.

Sučeljena s odbijanjem totalitarizma da napusti europsku pozornicu, takozvana liberalna Europa nije bila kadra, ili nije željela, identificirati i prokazati taj totalitarizam na djelu, u ratu koji je trajao pet godina; služila se svim mogućim isprikama, sasvim fantastičnima i posve krivima, samo da ne bi priznala da je riječ o borbi totalitarne zalaznice koja je uspjela svojom zadnjom prevarom prikazati taj rat građanskim ratom, dok je to ustvari rat protiv civila. Prikazalo je vulgarni imperijalizam, grabežljivi nacionalizam, ekstremistički i zločinački ekspanzionizam nekim jamcem reda na Balkanu.

Osim zanemarivanja šutljive Crkve (šutljive ne stoga što nije govorila, već stoga što je se nije željelo slušati pa joj se oduzela riječ), pokazuje se potpuni prezir prema cijelim narodima, sve u ime udobnosti i bogatstva. To neznanje i ta drskost nastavlja se u toj karakterističnoj razdražljivosti (još uvijek živahnoj) usmjerenoj prema načinu kako ti narodi žive svoju vjeru i svoj identitet, pa čak i u slučaju katolicizma koji je zajednički cijeloj Europi.

Što se tiče perspektive post-totalitarizma, ne čini se — unatoč nastalih promjena — da postoji jednoznačni i obuhvatni odgovor, bilo od vođa novih demokracija, bilo od građanskoga društva u nastajanju (mučnome i polaganome), a možda ni od samih Crkvi, na pitanje koje će mjesto zauzimati vjera u postkomunizmu i u dezorijentiranim društvima.

Nude se nove mogućnosti za oblikovanje, obrazovanje, izgradnju novih, solidarnijih odnosa. Djelo koje valja ostvariti (prvo intelektualna a onda materijalna obnova) veliko je, s obzirom na dezorijentirane duhove, izopačenu političku praksu, javni život često bez sadržaja i opterećen nametnicima pomamnim za osobnim promaknućem, a manje zainteresiranim za opće dobro. Velika je napast krenuti utabanim stazama zapadne Europe. Tu valja stati i razmisliti, pokazati maštu i smjelost kako bi se izbjegle iste zamke, bez kompleksa ali njegujući krepost duhovne skromnosti, smisao za solidarnost u naporima, duh odricanja, vrijednost individualnog i kolektivnog rada. Pitanje je, hoće li se prolazni metež pokazati kreativnim, ili će se prikloniti — po uzoru na visokorazvijena društva — nekoj logici entropijskoga tipa. To je ono što prijete narodima koji nedvojbeno nose tragove pola stoljeća totalitarizma. Ne smatra se samo na Zapadu da je totalitarizam, sve u svemu, bio udoban i siguran; na Istoku su također toga mišljenja oni koji su od toga totalitarizma nekoć imali koristi. Ono što zabrinjuje jest što oni koji su bili žrtve, mogu biti pod dojmom da, iako su se neki čelnici izmijenili, našli su se spretni i lukavi da iskoriste tu promjenu, nastavljajući s određenim razmišljanjima i nekim postupcima za koje se smatralo da su zauvijek ostali za nama.

ASPECTS JURIDIQUES DE LA LIBERTE RELIGIEUSE DANS LES SYSTEMES COMMUNISTES TOTLITAIRES 1945–1989.

Marc Gjidara

Résumé

Dans les systemes communistes totalitaires la liberté religieuse dépend des positions idéologiques, qui commandent les textes »juridiques« dont les Etats se sont dotés: le postulat du caractere »scientifique« du marxisme et de l'athéisme; le passage de l'athéisme philosophique a l'athéisation militante; les nouvelles justifications du controle politique sont les superpositions fréquente de la diversité religieuse et de la diversité nationale.

Audela des textes »juridiques«, il faut s'interroger sur ce que fut la praxis de liberté religieuse au quotidien. Les modalités juridiques variables du »modus vivendi«, selon l'arbitraire administratif devenaient »modus moriendi« de la liberté religieuse.

Quant aux perspectives pour l'aprestotlitarisme, malgré les changements intervenus, il ne semble pas qu'il y ait une réponse claire et globale a la question, quelle sera la juste place de la religion dans le postcommunisme et dans des sociétés déboussolées.